

אמה וולוויל - זכרונות מהחודשיים האחרונים עם וילפריד ישראל בליסבון
(חוברת ב- 1968 – 25 שנה למותו)

בחושבי על שהותו של וילפריד ישראל בפורטוגל, ועל הכל, שהיה בתקופה הקצרה ההיא של פחות מחודשיים, על כל הפעולות, התוכניות והשיחות, ועל מה שנשאר אחר כך חרות בזכרון כרישומה של האישיות המיוחדת ההיא, בחושבי על כל אלה, קשה להאמין, שחלפו עתה 25 שנים, מאז נפגענו, אנחנו ששם עבדנו אתו, כמו בברק, מסופו הטראגי. הוא בא מלונדון בשליחות הסוכנות היהודית, כדי לעזור לפליטים, שנתקעו בספרד ובפורטוגל, כדי להוציא אותם משם או לפחות להכין אותם לכך. היו אלה לרוב צעירים או אנשים בגיל העמידה, בדרך כלל מחוסרי אשרה להמשך הנסיעה, כלומר מחוסרי רשיון עבודה. משמעות הדבר בספרד מחנה ריכוז, ובפורטוגל, המתונה בהרבה, "שהייה כפוחה (כפויה?)". אמנם בתנאים אנושיים נאים, אך גם שם בלי חופש תנועה אמיתי. ומעל לכל, וזה היה אחד הרשמים העיקריים של השליח הפעיל והמבין מאנגליה, סכנת הניוון הנפשי והרוחני, שדבקה עם המשך הזמן במספר גדל והולך של הפליטים.

בסוף מרץ 1943 קיבלתי קריאה טלפונית מן הג'וינט האמריקני, אתו היה לי מגע לרגל עבודתי הפרטית יותר בין הפליטים, ונאמר לי, שבא אדון מלונדון עם פריסת שלום ממחלקת עליית הנוער, והוא חפץ לדבר אתי. כשנפגשנו לראשונה, לא היה לי מושג מיהו האיש. אחרי זמן קצר רבו הפגישות. אנו היינו כבר תשע שנים בארץ ההיא, וזה שלוש שנים היינו אזרחים פורטוגזיים. ידענו את השפה, היכרנו היטב את המגזר היהודי ואת האנשים החשובים יותר בקהילה ובעדות. ובכלל ידענו את כל אפשרויות הסיוע במדינה הנייטראלית. וכך יכולנו לייעץ רבות לוילפריד, המעוניין בכך ביותר.

מצבו לא היה פשוט כל עיקר. הוא נולד כנתין בריטי. אבל בברלין, שם גדל כבן ויורש של בעל בית מסחר גדול, היה העולם בשנות העשרים פתוח בפניו, והוא ראה, מה שביקשו להגשים חבר הלאומים וועידות אירגון העבודה הבינלאומיות. השאלה הסוציאלית היתה מוכרת לו מיסודה לא רק כיוורשו של מפגל גדול. הייתי אומרת, שהיא היתה יסוד מאוויי האישיים. הוא ביקר בהודו וברוסיה, והרבה לספר במיוחד מרוסיה. לעיתים היה לי הרושם, שסיפר בנימה של עצבות, כי עתה היה עליו לצמצם את היקף עולמו. הוא היה קשור עם הקוייקרים, ובליסבון מיד התקשר עמהם. באנגליה היה הממונה על העניינים היהודיים במכון הממלכתי ליחסים בינלאומיים באוקספורד. וכך היה עליו להבהיר בעמדה חשובה זאת באנגליה את הבעיות, אשר אז ב- 1943 התעוררו בחיים היהודיים. ליבו היה לארץ ישראל, אבל במהרה הבחנתי, שלא הרגיש עצמו ציוני, למרות היותו קשור למפעל הבנייה בארץ בכל נימי נפשו.

בליסבון החל במהרה לפעול בין קבוצות הפליטים, במגע אינטנסיבי עם אנשים פרטיים, שלהם תיאר בחיות רבה את עתידם בארץ ישראל, אשר לפי שעה לא יכלו להגיע אליה. לצעירים יותר, שהיו נראים לו מתאימים, סיפר על התנועה הקיבוצית. בקרבת חוף הים בקבוצה של פליטים מדיניים אירגן הכשרה קטנה, שהצליחה באופן מפתיע. בריכוז הגדול של קאלדאס דה ריינה הרצה כמה פעמים על העתיד בארץ ישראל, ועל ההכנות לעלייה בימי שלום העתידים. הצעירים דבקו בו כבידיד קרוב, שסיפר להם על שלום ובנין, ונתן להם תקווה חדשה. פעם דיבר בפני קבוצה של ילדים בבית כנסת בלשון הצרפתית, שהיתה מובנת כלשהו לילדים מפולין. דאגתו הרבה היתה נתונה לאלה, שהגיעו זה מקרוב. זוכרת אני זוג צעיר, אשר רק בנסיונם השלישי הצליחו להתחמק משומרי הגבול הספרדיים ולעבור לפורטוגל, וכיצד סיפר להם וילפריד, בשבחו את אומץ ליבם, בצבעים זוהרים על ארץ ישראל.

חלק חשוב של עבודתו היה מוקדש לחיפוש ידידים ותיקים, עמיתים מהעבודה היהודית בברלין, למגע עם עובדים במפעלו, אשר להם איפשר הגירה לארצות רחוקות בזריזות יתירה ובלמוד מדוקדק של כל האפשרויות. בחיבה מיוחדת ביקש להעביר ידיעות מרגיעות בין חלקי משפחות, שאת שאריהם הכיר באנגליה. ילדי אוטו הירש, אמהות זקנות של ידידים, איש לא נשכח על ידו. הוא גם נתן לי את כתובתו של ד"ר ליאו בק בטרזיאנשטט, שבה השתמשתי מאז בקביעות ובהצלחה. ערכנו משלוח חבילות לצרפת, ואפילו לפאריז, שם היתה חיה, גלמודה וללא אמצעים, אישה צעירה, שבעלה נעלם. הרי איכשהו הגיעו גם בשנים הללו מבעד למסווה הצפוף קטעי ידיעות, שהיה צריך לנצל אותם.

את המפעל, אותו רצה להעמיד במרכז עבודתו, הצלת הילדים משטחי הכיבוש, הצליח להגשים רק בחלקו הקטן ובאמצעות המאמצים שנעשו מכבר בפורטוגל בתחום הזה. דוקא בזמן שהותו הצליח הג'וינט להוציא מספר ילדים מספרד, וגם אחדים מצרפת. הללו נשלחו לארצות הברית. הג'וינט וכן הקהילה היהודית בפורטוגל לא היו נלהבים למטרות הציונות, פרט ליוצאים מן הכלל. רק בשנה אחרי זה השתנה יחס זה, כאשר מחליפו של וילפריד, פרץ לשם, אירגן חרף כל ההתנגדות אניה עם כמעט 600 עולים,

והצליח להביאם לחוף מבטחים בארץ. יתכן שבשנת 1943 לאור מצב המלחמה בים התיכון דבר זה עוד היה בלתי ניתן.

יחד עם וילפריד ביקרתי אצל ילדים, שאוכסנו לימים אחרים בבתי פרטיים ובבית יתומים צבאי אחד, וליווינו אותם אחר כך בעלותם על האוניה. לאיש, שבא מאנגליה, המוסגרת לחלוטין, היה הדבר למאורע גדול, רב שמחה, ורב נחמה.

היתה לו פגישה עם קארל בורקהארט, נציב חבר-הלאומים לפליטים, אותה הגדיר כלפי כשיא שהותו בפורטוגל. אבל תוצאות לא הושגו. בדרכי מגעים בינלאומיים ניסה להשפיע על איש פעיל בדניה בענין הצלת ילדים; ולדאבון הרב לא היה די זהיר. רק לעיתים רחוקות האמין בשינוי השקפותיהם של מכרים ותיקים. דוגמה בולטת לכך היה הדין וחשבון שלו על פגישתו המקרית עם סוחר ספרים ברלינאי ברחוב בליסבון, איתו ישב ושוחח עד מאוחר בלילה. הזהרתיו, היטבתי לדעת ממנו, איזה מרכז מרגלים היתה ליסבון, כיצד היה צריך לחשוב בכל סל נייר, בכל שוער, בכל בית קפה ומועדון. וילפריד סירב לחשוך, אם הכיר מישהו היכרות טובה, ולא רצה גם לוותר על יחסים ותיקים עם גרמנים ונוצרים. עוד בלילה לפני מותו הכין ספרים בשבילי, אשר קיבלתי אחר כך מן הג'וינט. ביניהם היה בידקר גרמני, אשר נתן לו אז ידידו הותיק, סוחר הספרים בוכהולץ, על מנת שאחזיר לו את הספר. בהזדמנות זו נוכחתי לדעת, עד כמה הוטעה וילפריד. בשני באפריל 1943 נסע לספרד, צעד נועז כשלעצמו. רשמית לא היו קיימים בספרד אירגון יהודי או שליח של איזה מוסד יהודי, גם לא אנגלי או אמריקאי. גם לג'וינט האמריקאי לא היה מספר בספר הטלפון. אבל הפליטים ידעו למצוא אותו במדרגות אחריות ולעיתים בכריחה מבוהלת מהמשרה, בתוכה פעלו סוכני הגסטפו לרוב. וילפריד ביקר במחנות והתרשם עמוק "מן העמידה המזהירה של אנשינו", כפי שכתב לי: "לא היה להם קל שם, לא הורשו להשאיר אצלם את ילדיהם, אף לא הפעוטות; הללו נמסרו להשגחת הכנסייה; אבל הם לא השמיעו קובלנות". הוא שהה כשלושה שבועות בספרד, ולהנאתו הרבה אף הספיק לבקר בפראדו.

עלי למסור על עוד תכנית הצלה גדולה, הקשורה לעלייה המיוחדת לארץ ישראל, על אף שלא הגיעה לכלל הגשמה, למרבה המזל. לכל המשתתפים היה צפוי מוות בטוח ביערות הטרופיים של אפריקה, לו ניסו להגשים את התוכנית. שייט אוניות רגיל מסביב לדרום-אפריקה היה בלתי אפשרי מחמת הצוללות והמוקשים. אפילו קשר הדואר מליסבון למושבות הפורטוגזיות – איי הקף הירוק, אנגולה, מוזמביק – נתקיים רק לעיתים נדירות מאד. לכן חשב וילפריד לארגן מסע של פליטים בשנות הגיל הבינוניות, אשר היה צריך להגיע בדרך יבשת אפריקה למקורות הנילוס, ומשם דרך סודאן, מצרים לארץ ישראל. וזאת, אחר שסופר לו, כי בקונגו הבלגית נבנה והושלם כביש עביר חדש דרך ההרים למקורות הנילוס.

הוא היה מלא התלהבות ותיאר את הדבר, כניתן לביצוע. רק חשש שהאנשים לא יוכלו למשימה בלי הנהגה, בהיותם מחוסרי ידיעה בלשונות, בלתי מנוסים ולא זריזים. כשהרגיש, שהקשבתי לו בדריכות, שאלני, אם אמנם אלוהה את הקבוצה. היום אינני יכולה עוד לתפוס, שחשבתי אפילו לרגע על תוכנית מעין זאת ככרת ביצוע. אך הוא קרא משולהב: "הנריאטה סולד תמתין לך על יד האוניה!".

אף על פי שבעלי לא הטיל מיד ווטו, גם זאת אי אפשר להבין עוד היום, הוא חיש עבר למאמץ לא לאבד את קרקע המציאות מתחת לרגליים. השגרירות הבלגית לא יכלה לאשר בבטחה, שכביש ההרים אמנם נבנה, נשלם וניתן למעבר. אחר כך זימן בעלי בבית החולים האוניברסיטאי, שם היה מכונו, התייעצות: וילפריד, רפאל ספאנין מ"היצם" ורופא טרופים פורטוגזי מלואנדה, שבילה חופשת מולדת בליסבון. המשקל המכריע, שהוריד את התוכנית לתהום, היה לקביעה של הרופא מלואנדה, הבקי בטרופים, כי על משימה כזו ניתן לחשוב אך ורק בתקופה יחידה בשנה, שלושה שבועות בחודש נובמבר, אחרי הקיץ ולפני גשמי החורף. אבל העונה עכשו היתה מאי.

(היום והערב האחרון)

אחר כך באה שיחה טלפונית פתאומית לחלוטין מוילפריד: "עלי לשוב ללונדון, השגרירות העמידה לרשותי כרטיס טיסה לבוקרו של המחרת. האם עוד אוכל להתראות אתך?". הייתי נרגשת ביותר, ומיד אמרתי לו, כמה עניינים השאיר בלתי גמורים, כמה רבים מבני חסותו עוד נזקקו לו, עד כמה הוא עצמו היה עוד זקוק להבראה, בפרט אחרי הנסיעה לספרד. אך הוא חשב, כי בתור נתין בריטי בשירות של מוסד בריטי חשוב לא יוכל לסרב לקבל דבר נדיר כמו כרטיס טיסה בימים אלה, ועליו לטוס.

באתי אליו למלונו, אחרי שעוד תיווכתי לעריכת שיחה בינו ובין המנהל המצויין של "ועד השירותים האוניברסיטאים", אשר התמסר בחשאי לקורבנות בספרד. בהיכנסי למלון, ישבו שני האדונים בפינה שקטה וד"ר דקסטר מקשיב בעניין לדברי וילפריד. אחרי המאורע האיום של יום המחרת שלה לועד שלו בבוסטון דו"ח על אותה שיחה, אותו קראתי, ודומני שהוספתי אותו לדו"ח שלי לעליית הנוער בלונדון.

וילפריד עצמו כמעט ולא שלח דו"חות ללונדון במשך החודשיים של שהותו בחצי האי הפירינאי, כנראה גם לא לידידיו הקרובים ביותר. העבודה בלעה אותו.

בתור ארוך עמדו במלון מגישי הבקשות היהודיים, בודדים ונציגי קבוצות – הפולנים, אשר התבודדו מהספרדים – כולם רצו עוד להטיל עליו משאלות ושליחויות, עליו, שמעולם לא סירב. הוא זחה את כולם. קודם רצה עוד לדבר איתי. הוא הכתיב לי פרטים רבים, שמות במחנות, זקנים מאד בניצה, אל נכון ידידי הוריו. גברת אחת כתבה לי לאחר מותו: "ועתה הוא חסר, ועד כמה הוא חסר". רשם מעני החבילות, שהיה עלי לשלוח בשמו. ולבסוף הבטיח לי, מיד, בערב הבא, לספר לרות, בתי, באנגליה...

אחר הכל ליווה אותי עוד כברת דרך ברחוב האלגנטי, שטוף השמש, ועודני שומעת אותו אומר לי: "ומה הייתי רוצה לשוחח אתך פעם גם בעניינים אחרים!". ניחמתיו, גם המלחמה סופה להסתיים, ולא ניתן לקשרים בינינו להינתק.

אחר כך עוד עבד, כפי ששמעתי למחרת מהג'וינט, כל הלילה, כתב ונתן הוראות. רשם לי בספר האורחים שלנו, שהשארתי אצלו, והשאיר בשבילי תנ"ך אנגלי. רשום בו תאריך יום מותו.

בחוזרי למחרת אחרי הצהרים מן העיר, ראיתי באותיות מובלטות בעתון הערב, מה שקרה בבוקר. 97 סרטיפיקאטים לעלייה לארץ ישראל, שהספיק עוד להכין, ירדו אתו למצולות.

עוד אזכיר בין החוויות האישיות המרשימות של הימים האחרונים את ערב סדר הפסח השני בביתו של הרב דיזנדרוק. אחרי ערב הסדר הראשון בביתו של אחד מפרנסי הקהילה העשירים, בו נדהם מהפאר החיצוני והריקנות הרוחנית, הרי נתמלא שמחה והנאה מהאווירה הפשוטה והחגיגית בביתו של הרב דיזנדרוק. ישבתי על ידו וסיפרתי לו על האתרים היהודיים המעטים, ששרדו בפורטוגל למרות כל הגירושים בעיקר בדרום הארץ, אך גם בכמה פינות של ליסבון העתיקה. " איזו קרקע מרגשת" קרא בהתפעלות. לכל אלה היה רגיש ביותר ונהנה גם אז מדברים רבים, אשר התייר הרגיל עובר עליהם בלי משים.

אמה וולויל